

10 класс (Тувинский язык)

Төрөөн дылым

...Өртемчейни, чуртталганы, сеткил-хөөннүӨттүр сөглөп, илередип, ажыдарда,
Өскелерге дөмейлешпес тускай чаңыңӨөренип, шиңгээдип ап чорза-чорза, Чаңгыс-ла сөс
аза бээрге, домактарын

Чамдыкта шупту шыргай арга апаргылаар, Бүгү чүүлдү ылавылап тодаргайлаар
Бүдүжүннү хире-шаамда чоорту билдим.

Төрөөн дылым, сени хандыр биликсээш, менДөзүң казып, угуң уктап, төөгүже,
Буурул баштыг ирейлерниң тоолдарынче,Бурун шагның дүп чок ханы ээремиче

Шымнып киргеш, дазыл, даштың аразында Чылдан чылче чажыртынып, чыгып чыдар
Эгээрттинмес шыгжамырың чартык-чамдыын

Эрик черже ушта тыртып алгылаар мен...

(Э. Мижит)

1. Сөзүглелдин стилин тодарадып, тайылбырлаңар.
2. *Өртемчей* деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.
 3. Көжүргөн уткада ажыглаттынган 2 сөстен ушта бижээш, оларның уткаларын тайылбырлаңар.
 4. *Шыгжамырың* деп сөстүң тывылган аргазын тодараткаш, ооңморфемниг сайгарылгазын кылыңар.
 5. Шүлүктен хамаарылга хевиринде чүве аттарын тыпкаш, оларныңарын, санын тодарадыңар.
 6. Делгеренгей адалга кирген домакты тодараткаш, адалгага бижик демдээн салырын тайылбырлаңар.
 7. Нарын сөс деп чүл дээрзин тайылбырлап бижээш, сөзүглелден чижек- биле бадыткаңар.
 8. Шүлүктүң 2 дугаар строфазындан каттыжылга холбаалыг 2 сөс каттыжышкыннарын ушта бижинер.
9. Домактың долу синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар
Эгээрттинмес шыгжамырың чартык-чамдыынЭрик черже ушта тыртып алгылаар мен.
10. «*Тыва дылым – чоргааралым*» деп угаап бодаар чогаадыгдан бижинер, сөзүглелден чижектер-биле бодалыңарны бадыткаңар.

Тувинская литература, 10 класс

Карыма Түлүш

Кокайлар

Ынчан беш дугаар класска өөренип турган мен. Шала часкаар, ала харлыгда чүве. Бир субботада өөренип каапкаш, дүшпте бажыңга келдим. Хеп солуп кеткенде-даа чок, дүвү далаш чемненгеш, Хемчик ол чарыы суурда чурттап турар угбам сугже чоруптум. Суур баарында кара сугну көвүрүглөп кешкеш, кезек-кезек бора-бора талдарлыг алаакка келдим. Элээн арбын хой-өшкү оьттап чор. Кадарчызы боор оң, инчеек чүктээн даянгыыштыг кадай кижиге тал баарында сөгедектей олурупкан, узун даңзалыг таакпылаан ор.

Чаным-биле ийи эр кижиге маңнажып эрттилер. «Чүже далажып, чүнү сывырып чоруур акыйлар боор» дээн бодал-биле тура дүштүм. Ийи кижиге аразында чугаалашкан соонда, чиирбейлеп, талдан халбактанган улуг ак өшкүдө барды. Өшкү дезер чай алынмаан, танывазым кижилер ооң читкезинден, кудуруундан сегирип алды. Ээзинден дуза дилеп, макыладыр этти, ийи кижиге ооң аксын дуй тудуп, ынаар талдар аразынче сөөрттү.

– Ол канчаарыңар ол, оолдарым? – дээш, кадай туруп келди. – Малым баштыңы серге-дир, салыптыңар. Алыр болза, оон өскезин ап көрүңер. Иеңер ышкаш ие кижиге-дир мен, ийи караам багай, кырган кадай-дыр мен.

Кадай кижиниң шак ыңдыг ээрежип чалынган кээргенчиг үнүндөн чаңгыс черге даш көжээлени берген, амдыы аваның шимчээшкинин эдере көрүп тур мен. Күжүр тал будуунга үскеш, олура дүштү. Халак-човууру-даа хөлчок. Аңаа дузалажыры-биле маңнап бар чыда, харалаан, төшке тепкеш, доңгая кээп дүштүм. Иштимде бодум бодумга шыжыгарым-даа хөлчок...

Өшкү четкен ийи кижиниң бирээзи дедир маңнап келгеш, черден даянып туруп орган аваны ойтур идипкеш, даянгыышты алгаш, дискээнге сый тырткаш, октапты. Сыйылган кургаг ыяштың даажы чык дарс диди.

– Ол канчаарың ол? Оода орук баштап чоруур даянгыыжымны сыкпас чүвеңни але

– деп, амдыы ава үнү сириңейнип чугаалады. – Ийе, сергени чигенней чиптиңер, оон когарай бербес мен. Човулаңныг күжүр мени човадып, халактатпас чүвеңерни.

– Кускун дег куйтулава! – дээш, амдыы эр каржызы дегет хөрөктөнгөш, талдар аразынче шошкуй аарак маңнады.

– Кырган-аваны чүгө ойтур иттиң? Сергени салывыт! – дээш, ооң соонче маңнадым.

– Бак херечиниң бажы ханныг деп чүвени сактып ал! – дээш, сапыының унундан бижек кылаш кылдыр уштуп, кыжаныг-биле чайды. – Сөглээр болзуңза, сөөгүң дөө бар чыдар серге ышкаш, талдар аразыңга чыдар эвеспе. Ам-даа хан аксы четпээн-дир сен, дора-өлчүк!

Ол аразында ава:

– Ол чаш төлге дегбөңер. Сергени ап алгаш, ырап-ла көрүңер. Чаш оглум кымга-даахеречи болбас – дээш, меңээ болчуп, үңгөп кел чыдыр.

Оор эр мени бир алагадааш, талдар аразынче ажытталып кире берди. Кортканым, та килең-кылыым чүве, хенертен сириңейни бердим.

– Оларны чоор сен, оглум – деп, кырган-ава мени оожуктурду. – Чигенней чипсин!

Ынаар барба, олчазын хопталаан кокай ондагайлыг. Че, чоруул.

Онаалгалар:

- 1) Карыма Түлүштүң чогаалының тема, идеязын тодарадыңар.
- 2) Чечен чугааның адында кандыг уран чурумалдыг органы ажыглаан-дыр?
- 3) гаалда чуруттунган овор-хевирлерни сайгарып бижинер.
- 4) Чечен чугааны тургузарда чугааның кандыг хевирин ажыглааныл?
- 5) «Малым баштыңы серге-дир, салыптыңар» – деп домакта тыва улустун малынгахамаарышкан сүзүглелин тайылбырлаңар.
- 6) Чогаалда кирген үлегер домактарны, чечен сөстөрүни тывыңар.
- 7) «Кокай» деп темага кыска чогаадыгдан бижине.